

УДК 58.006.001.891

І.С. КОСЕНКО, В.П. ШЛАПАК, О.К. МОРОЗ, В.М. ГРАБОВИЙ

Національний дендропарк "Софіївка" НАН України
Україна, 20300 м. Умань, вул. Київська 12а

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКУ "СОФІЙКА" НАН УКРАЇНИ ЗА 1999–2003 рр.

Висвітлено основні наукові досягнення в галузі інтродукції рослин у дендропарку "Софіївка" та парках Черкаської і Вінницької областей. Наведено результати реконструкції насаджень, архітектурних споруд та ландшафтних композицій на прикладі дендропарку "Софіївка", описано колекції парку.

Національний дендрологічний парк "Софіївка" – науково-дослідна установа Національної академії наук України – заснований у 1796 р. на площі 168,6 га. У віданні Академії наук України перебуває з 1955 р. відповідно до Постанови Ради Міністрів України за № 1184 від 26.09.1955 р., входить до складу Відділення загальної біології НАН України. Статус науково-дослідної установи наданий дендропарку Постановою Президії Академії наук України за № 26 від 23.01.91 р.

Дендропарк "Софіївка" є видатним пам'ятником садово-паркової архітектури кінця XVIII – початку XIX ст. світового значення та пам'яткою паркобудування та архітектури України, музеєм природи і садово-паркового мистецтва. Занесений до державного реєстру Національного культурного надбання (схвалено рішенням Колегії Держкоммістобудування України за № 12 від 23.12.93 р. на підставі Постанови Кабінету Міністрів України за № 466 від 12.08.92 р.).

До основних напрямів діяльності дендропарку належать:

• вивчення природної та культурної флори Південного Лісостепу України;

• збереження в штучних умовах у зоні південної частини Правобережного Лісостепу України колекцій живих рослин, у тому числі рідкісних і зникаючих видів, а також насаджень і ландшафтних композицій;

• проведення науково-дослідних робіт у галузі інтродукції та акліматизації рослин і охорони рослинного світу, а також розробка питань ландшафтного паркобудування на базі дендропарку;

• розробка технології розмноження найцінніших видів рослин і впровадження їх у культуру;

• науково-просвітна робота у галузі ботаніки і охорони природи, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

У складі дендропарку функціонують такі наукові відділи:

1. Дендрології, паркобудівництва та екології.

2. Інтродукції, акліматизації та репродуктивної біології деревних рослин.

3. Фізіології, селекції, генетики і захисту деревних рослин.

4. Науково-технічної інформації, підготовки фахівців і обслуговування, а також управлінські та науково-допоміжні підрозділи та служби.

У період з 1999 по 2003 рік, згідно з рішенням бюро Відділення загальної біології

НАН України (§4 протокола № 2 від 19 січня 1999 р.) колектив дендропарку "Софіївка" НАН України працював над науковою темою "Збереження і збагачення різноманіття рослин у паркових ценозах Правобережного Лісостепу України".

У 1999 р. наукову тематику виконували 7 науковців, а наприкінці періоду, відведеного для виконання теми, кількість наукових працівників збільшилися до 12, з них два доктори – І.С. Косенко, В.П. Шлапак і 10 кандидатів наук – О.В. Білик, В.Г. Козлов, О.К. Мороз, Г.І. Музика, Т.М. Сидорук, В.Ф. Собченко, Л.В. Вегера, Л.П. Іщук, В.М. Грабовий, О.А. Опалко. Крім того, 11 особам затверджені теми кандидатських дисертацій, над якими вони успішно працюють. Це О.А. Балабак, В.А. Вітенко, В.В. Гончарук, І.В. Іванковська, Р.В. Козлов, Л.А. Колдар, І.П. Накоп'юк, Н.П. Подолянець, В.О. Пономаренко, Ю.О. Рум'янков, Т.А. Швець.

Керівник теми І.С. Косенко – директор дендропарку, старший науковий співробітник, почесний професор Уманського педагогічного університету, акредитований член Української академії архітектури, Заслужений працівник культури України – за ці роки підготував і захистив у 2002 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня доктор біологічних наук на тему: "Рід *Corylus* L. в Україні. Біологія, інтродукція, поширення та господарське використання". У ній викладено результати дослідження роду ліщина (*Corylus* L.) з метою визначення перспективності культивування і господарського використання видів ліщини в Україні. Вивчався філогенез роду та окремих видів, їхні біологічні та екологічні особливості. Проаналізовано результати інтродукції ліщини в Україні і розширено колекцію видів, форм та культурних сортів *Corylus* до 143 таксонів. Нині у дендропарку "Софіївка" інтродуковано всі відомі види цього роду, вивчено ритм їхнього росту і розвитку, встановлено репродуктивну здатність, життєздатність насіння інтродукованих видів (два роки) та найбільш ефектив-

ний строк та спосіб посіву – рано восени горіхами, не очищеними від пліски. Проводились роботи зі щеплення декоративних форм ліщини. На підставі порівняльного аналізу умов зростання видів ліщини у природних ареалах визначено види, культура яких буде найефективнішою в конкретних фізико-географічних зонах України. Проведено оцінку ефективності акліматизації окремих видів *Corylus* методом акліматизаційних чисел. Вирощено десятки тисяч саджанців ліщини за технологіями, розробленими І.С. Косенком, значна частина яких впроваджена у народне господарство.

У дендропарку "Софіївка" проводиться значна робота з інтродукції деревних, кущових і трав'янистих рослин. За п'ять років рослинність дендропарку зросла з 1994 таксонів у 1999 р. до 2460 таксонів у 2003 р., у тому числі 440 таксонів деревних, 1043 – кущових, 120 – ліан і 857 таксонів трав'янистих рослин. Цьому сприяли роботи науковців дендропарку "Софіївка" з інтродукції видів, форм і сортів з різних ботанічних садів і парків як України, так і зарубіжних країн. Експедиційні дослідження і відрядження на наукові конференції дали змогу значною мірою поповнити колекції: ліщин – з 25 таксонів у 1999 р. до 143 у 2003 р.; ялин – відповідно з 24 до 31; троянд – з 320 до 420; ялівців – з 54 до 65; рододендронів – з 57 до 66; ліан – з 100 до 120; ґрунтопокривних рослин – з 376 до 429 таксонів.

Водночас проводились комплексні дослідження біологічних особливостей різних родів деревних, кущових і трав'янистих рослин, які були узагальнені й оформлені в дисертації на здобуття наукових ступенів кандидатів біологічних та сільськогосподарських наук. Так, Л.В. Вегера захистила дисертацію на тему: "Біоекологічні особливості та культура рододендронів в умовах Правобережного Лісостепу України". Внаслідок її роботи в дендропарк інтродуковано 66 таксонів рододендронів, відпрацьовано методи їх розмноження, створено колекційну та експозиційні ділянки.

Л.П. Іщук успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: "Еколого-біологічні основи інтродукції видів і форм *Carpinus L.* у Правобережному Лісостепу України та перспективи їх використання в культурі".

В.М. Грабовий захистив кандидатську дисертацію на тему: "Біологічні основи інтродукції видів роду *Platanus L.* у Правобережному Лісостепу України та перспективи використання в культурі".

З теми "Регенераційна здатність сортів, гібридних сіянців, клонових підщеп та декоративних форм яблуні у зв'язку з їхніми господарськими властивостями" захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидат сільськогосподарських наук О.А. Опалко.

Близька до завершення робота над дисертаціями ще трьох наукових працівників: Л.А. Колдар – з інтродукції церциса, В.А. Вітенко – з інтродукції маклюри та В.О. Пономаренко – з інтродукції декоративних форм ялівців, колекцію яких значно розширено за ці роки. У підвидах *Sabina* і *Juniperus* виділено групи форм за темпами росту. Вивчались життєздатність і фертильність пилку чоловічих форм ялівців, розміри пилкових зерен. Проводились спостереження за розвитком вегетативних і генеративних форм ялівців. Досліджено динаміку розвитку кореневих систем у 35 декоративних форм ялівців. Вперше закладено досліди з щеплення декоративних форм ялівців і туй на штампі та налагоджено масове розмноження живцями (за 5 років вирощено 520 тис. саджанців хвойних порід).

Значна робота проводилась з інтродукції інших деревних і кущових рослин: вивчались біологічні особливості їхнього росту, розвитку, розроблялися способи розмноження, розроблено і впроваджено у виробництво різні способи щеплення на штампі пірамідальних, кулястих та плакучих форм граба, берези, клена, дуба, верби, шовковиці, робінії, черешні, в'яза, ясеня, а також

луїзіанії, сливи Пісарді та різних форм ялини, буків, глоду – усього 43 таксони, понад 27 тис. шт.

Велика робота проводилась з інтродукції троянд різних груп та декоративних кущів, налагоджено їх розмноження як живцюванням (за 5 років вирощено 570 тис. саджанців троянд і 515 тис. – декоративних кущів), так і щепленням (300 тис. саджанців троянд понад 200 сортів). Створено розарій, в якому представлено троянди 150 сортів різних груп. Регулярно доповнюються та замінюються троянди застарілих сортів.

Науковими співробітниками проведена інвентаризація рослин парку і видано "Каталог рослин дендрологічного парку "Софіївка" НАН України" (за ред. І.С. Косенка).

З метою збереження і збагачення різноманіття рослин у паркових ценозах створено ділянку, де висаджено рослини, що потребують охорони та занесені до Червоної книги України. На цій ділянці та в інших місцях парку зростають рослини 112 таксонів, з них 65 таксонів – це дерева та кущі, 8 – ліани і 40 – трав'янисті рослини. Упродовж останніх років тривали роботи з упорядкування цієї ділянки. За цей період висаджено понад 700 червонокнижних рослин 51 таксону, з них рослини 37 таксонів – нові для парку.

Значна робота була проведена І.С. Косенком з архівами та історичними матеріалами для встановлення архітектурного задуму будівництва, відновлення семантики дендропарку "Софіївка" на основі матеріалізованих епізодів з поеми Гомера "Одісея" та відновлення образів і втрачених назв об'єктів "Софіївки". Науковими співробітниками парку також вивчались історичні та архівні матеріали, розповіді старожилів та проводились експедиційні дослідження для встановлення архітектурних задумів при створенні примаєткових парків Черкаської та Вінницької областей. Було обстежено 27 парків. Встановлено історію створення, таксономічний склад, вік та

розміри основних аборигенних та інтродукованих порід. Описано трав'янистий покрив цих парків. Усі ці парки об'єднують мальовничі природні краєвиди, у деяких парках спостерігалася страшенна запущеність, відсутність рубок догляду та ландшафтних рубок, випадки старих дерев і втрата тих перспектив і ландшафтних композицій, які були задумані і втілені будівничими старовинних парків.

На прикладі реконструкції паркових насаджень дендропарку "Софіївка" запропоновано технологію відновлення, збереження і збагачення рослинності та її охорони. Тут відпрацьовуються наукові принципи та прикладні питання формування основних типів експозицій у старовинних парках. Зокрема проведена реконструкція ділянки "Дубинка", галявини біля Китайської альтанки, острова Анти-Цирцеї, Центральної частини парку, Англійського парку, маточника, периметра Верхнього ставу, Ахеронтійського озера, ложа і купола підземної річки, алеї парку та каскаду ставків у Грековій балці. Відкриті для огляду гранітні валуни на Кам'яній гряді, вивезено 2,5 тис. м³ ґрунту. Крім того, на різні ділянки завезено 1,5 тис. м³ ґрунту, сплановано і засіяно газон на площі 11 га. Сформовано нові композиції і відкрито існуючі, для чого проведено рубки догляду на 147,5 га. На вході з вул. Київської створена Кам'яна гірка, для чого завезені валуни, спланована площа і висаджено хвойні, ґрунтопокривні та цибулинні рослини, проводиться догляд за ними. Створено іридарій, де висаджені 38 таксонів півників.

Досаджена друга частина розарію і на 70% замінено раніше посаджені троянди, що випали після суворої зими 2002 р. За цей період висаджено і замінено 17,5 тис. саджанців. Регулярно здійснюється догляд за розарієм. Значні посадки проведені по берегах і схилах каскаду ставків у Грековій балці. За останні роки там висаджено понад 14 тис. ялівців різних форм, 60 тис. ґрунтопокривних рослин та 10,5 тис. саджанців дівочого винограду. Висаджено колекцію рослин біля Ліцинового ставу та

колекцію грабів – біля Ювілейного. Проведено реконструкцію Партерного амфітеатру. На клумби схилу висаджено 45 тис. ґрунтопокривних рослин різних строків цвітіння і різного забарвлення та 4,4 тис. саджанців самшиту вздовж доріжок серпантину, паралельно до існуючих посадок. На Головній алеї здійснюється поступова заміна лип та каштанів буками. За ці роки там висаджено 220 великомірних саджанців. Крім того, на різних ділянках висаджено близько 3 тис. буків різних форм.

Значні посадки зроблені у районі Кавказької гірки, де посаджено 400 рослин бузку та різні форми чубушників, ялин та інших рослин. По периметру Верхнього ставу висаджено ялини, ліщини, верби, тополі, в Англійському парку – 115 екземплярів рододендронів, 2 тис. – купини, 2 тис. – ацени та кілька тисяч – копитняку.

На острові Анти-Цирцеї проведено повну реконструкцію, видалені старі і хворі дерева, підсипано і сплановано ґрунт та пересіяно газон. На клумбах висаджено троянди, канни, жоржини та інші рослини.

Уздовж екскурсійного маршруту висаджено 400 екземплярів папороті та підсаджено госту, з її участю створено нові експозиційні ділянки у Західній частині парку. Таким чином, загальна кількість висаджених рослин для реконструкції різних ділянок парку та створення нових ландшафтних композицій за 5 років становить 523 тис. екземплярів, у тому числі – 57,3 тис. деревних та кущових рослин, 333 тис. ґрунтопокривних та 132,7 тис. шт. розсади та цибулин квіткових рослин.

Крім того, відреставровано скульптури Одисея, Евріпіда, Меркурія, Венери-купальниці, вітраж у гроті Фетіди, замінено вазу біля грота Каліпсо. Також відреставровано Китайську альтанку, інші малі архітектурні форми та павільйони парку.

Регулярно проводиться фото-моніторинг ландшафтів парку, росту і розвитку окремих рослин, фітоценозів і збирається фототека.

Прийнято рішення міськвиконкому № 186 від 10.04.2003 р. про створення охоронної

зони навколо парку та № 231 від 13.05.1999 про передачу парку 10,24 га нової території – річки Кам'янки та розробку ескізних проєктів її освоєння.

За ці роки Національний дендрологічний парк "Софіївка" нагороджений дипломом НАН України за наукові розробки з біотехнології розмноження плодкових і декоративних культур та Почесними грамотами за участь у виставках квітів у Києві, Черкасах та Умані, дипломом і кришталевим рогом достатку "Золота Фортуна" та "Подякою" Державної туристичної адміністрації України.

І.С. Косенка нагороджено орденом "За заслуги" III ступеня, медаллю і знаком провінції Ліанінь у Китаї, нагрудним знаком Державної податкової адміністрації "За честь і службу" та "Умань-поріднення". Він отримав диплом акредитованого члена Української академії архітектури, а також нагороджений Почесними грамотами Президії НАН України, Національного ботанічного саду та Уманської міської ради, обраний почесним професором Уманського педагогічного університету.

О.В. Білик, Т.М. Сидорук та О.К. Мороз нагороджені Почесними грамотами Президії Національної академії наук України.

В.М. Грабовий – лауреат міжнародного конкурсу ім. професора Яна Захватовича у Польщі.

Загальновідомо, що Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України – це не лише науково-дослідна установа НАН України, а й старовинний парк, перлина світового значення, місце масового відпочинку уманчан і гостей з усієї України, ближнього і дальнього зарубіжжя. Для їх обслуговування щороку наймають до 150 екскурсоводів, які можуть проводити екскурсії на 5 мовах. Крім того, існує ціла сфера обслуговування парку, що включає Будинок творчості вчених, в якому є готельний комплекс, ресторан, кафе, магазин "Флора "Софіївки"", акварій, флотилія човнів і катамаранів. За 5 років сферою обслуговування парку було надано послуги понад 2 млн екскурсантів і проведено 52 тис. екскурсій.

Для впровадження розробок науковців та вирощування посадкового матеріалу для

потреб парку і населення регіону при парку створено дослідно-виробничий розсадник з теплицею, установкою штучного туману та контейнерною ділянкою. За 1999–2003 роки колективом розсаднику разом з науковцями вирошено і реалізовано 460 тис. саджанців 490 таксонів на майже 3 млн грн, у тому числі в парк відпущено 57,3 тис. деревних та кущових рослин на 342 тис. грн.

Крім того, наукові співробітники постійно надають допомогу з ландшафтного проєктування різним організаціям та приватним особам.

Співробітники дендропарку "Софіївка" доповідали про результати наукової роботи на 47 наукових конференціях, з'їздах та семінарах. Вони були учасниками усіх сесій Ради ботанічних садів України, а також пропагували свої досягнення за кордоном: у Польщі, США, Китаї.

За результатами досліджень науковцями парку опубліковано 18 монографій та 199 наукових праць у журналах та збірниках, зокрема:

1999 рік

1. Косенко І.С., Копотун В.А. Дендрологічний парк "Софіївка" – перлина в короні парків світу. Фотонарис. – Вінниця, 1999. – 80 с.

2. Мороз П.І., Косенко І.С. Екологічні проблеми раціонального природокористування. – Львів, 1999. – 284 с.

3. Основи екології з охороною навколишнього середовища: Навчально-методичний посібник. – Умань: УСГА, 1999. – 100 с.

4. Шлапак В.П., Логвиненко І.І. Чигиринський бір: Монографія. – Львів: Престиж Інформ, 1999. – 88 с.

2000 рік

1. Каталог рослин дендрологічного парку "Софіївка" НАН України / За ред. І.С. Косенка. – Умань: Уманське ВПП, 2000. – 160 с.

2. Мороз П.І., Шлапак В.П. Комплексное освоение среднеднепровских песчаных массивов. – Львов: Престиж Информ, 2000. – 256 с.

3. Сидорук Т.Н., Сижора І.І. Лекарственные растения Украины – в домашнюю аптечку: Монография. – Киев-Умань: Уманське ВПП, 2000. – 224 с.

2001 рік

1. Внутрішньовидова мінливість і формова різноманітність інтродукованих в Україні дерев

та кущів / М.А. Кохно, С.І. Кузнецов, О.М. Курдюк та ін. – Київ, 2001. – 345 с.

2. Мороз П.І., Косенко І.С. Екологічні основи природокористування. – Умань: Уманське ВПП, 2001. – 456 с.

3. Приднепровские песчаные массивы: природные условия и проблемы рационального использования. – Львов: Престиж Информ, 2001. – 248 с.

2002 рік

1. Гордієнко М.І., Шлапак В.П. та ін. Культура сосни звичайної в Україні. – К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 2002. – 872 с.

2. Косенко І.С. Ліщини в Україні. – К.: Наук. думка, 2002. – 260 с.

3. Кохно М.А., Пархоменко Л.І., Зарубенко А.І. та ін. Дендрофлора України. Дикорослі та культивовані дерева і кущі. Покритонасінні. Ч. I. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 448 с.

4. Музика Г.І. Виткі жимолості. – Умань, 2002. – 144 с.

5. Собко В.Г., Косенко І.С. Рідкісні та зникаючі види рослин Черкаської області (Сторінками Червоної книги України). – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 214 с.

2003 рік

1. Косенко І.С. Дендрологічний парк "Софіївка". – Умань, 2003. – 240 с.

2. Козлов В.Г. Інтродукція видів і форм бука (*Fagus L.*) у Правобережному Лісостепу України та перспективи використання їх у культурі. – Умань, 2003. – 132 с.

3. Мороз П.І., Косенко І.С. Екологія. Словник-довідник поширеної термінології. – Умань, 2003. – 132 с.

Робота колективу дендропарку "Софіївка" зі збагачення біологічного різноманіття парку і створення колекційного фонду високо оцінена Кабінетом Міністрів України. Так, згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.02.2004 р. за № 73-р колекції інтродуцентів деревних і кущових рослин дендрологічного парку "Софіївка" НАН України внесено до реєстру Національного надбання.

Чергове визнання на державному рівні дендрологічного парку "Софіївка" як світової пам'ятки садово-паркового мистецтва та провідного науково-дослідного природоохоронного і культурного центру відбулося 28 лютого 2004 р., коли Указом Прези-

дента України за №249/2004, дендрологічному парку було надано статус національної установи. Підставами для надання цього статусу стали також загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності його колективу, сучасна матеріально-технічна база, яка спроможна у майбутньому забезпечити діяльність авторських шкіл, що сформувалися у цій установі.

Національний дендрологічний парк "Софіївка", безумовно, є національним надбанням. Нині триває активна підготовка для подання документів на включення дендропарку до Світового спадку культурних і природних володінь ЮНЕСКО.

Рекомендував до друку М.Б. Гапоненко

І.С. Косенко, В.П. Шлапак,
Е.К. Мороз, В.М. Грабовой

Национальный дендропарк "Софиевка"
НАН Украины, Украина, г. Умань

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ НАУЧНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО
ДЕНДРОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА "СОФИЕВКА"
НАН УКРАИНЫ за 1999–2003 гг.

Освещены основные научные достижения в области интродукции растений в дендропарке "Софиевка" и парках Черкасской и Винницкой областей. Приведены результаты реконструкции насаждений, архитектурных сооружений и ландшафтных композиций на примере дендропарка "Софиевка", описаны коллекции парка.

I.S. Kosenko, V.P. Shlapak,
E.K. Moroz, V.N. Graboviy

National Dendrological Park *Sofiyivka* of National
Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Uman'

NATIONAL DENDROLOGICAL PARK
SOFIYIVKA OF THE NAS OF UKRAINE:
MAIN RESULTS OF THE SCIENTIFIC
EFFORTS DURING 1999–2003 years

Basic scientific achievements in the field of plants introduction in dendropark *Sofiyivka* and Cherkassy and Ynnytsa regions parks are told. Green plantations, architectural constructions and landscape compositions reconstruction results by the example of dendropark *Sofiyivka* and also information about the park collections are given.